

Recenzja tomu zbiorowego pt. Odmieńczość. Obywatelstwo seksualne i archiwum pod redakcją Tomasza Basiuka, Jędrzeja Burszty i Agnieszki Kościańskiej

Dominika Ferens

<https://doi.org/10.51897/interalia/DCNW2293>

Często w krajach (post)kolonialnych i postzależnościowych, w trakcie budowania bądź odbudowywania tożsamości narodowej, kontrolowanie seksualności kobiet i mężczyzn staje się kwestią najwyższej wagi. W Kenii i na Karaibach po wycofaniu się Brytyjczyków, w Polsce po 1989 r. czy w Rosji po Pierestrojce „nasze” kobiety – matki „naszych” dzieci – włączane w rolę symbolu narodowej tożsamości i czystości krwi, traciły prawo do dysponowania własnym ciałem. Seks był skrzętnie podporządkowywany reprodukcji, a związki homoseksualne, szczególnie między mężczyznami, były piętnowane w dyskursie politycznym jako importowana zaraza – „zбочenie” przywleczone przez obcokrajowców – nigdy „nasze”, rodzime. W kategoriach importu czy mody była i jest też postrzegana nienormatywna ekspresja płci. W krajach Europy Środkowo-Wschodniej od rozpoczęcia transformacji ustrojowej jesteśmy świadkami politycznego demonizowania osób LGBTQ+ jako przeciwników zdrowych, prorodzinnych, patriotycznych obywateli.

Do podważenia tych szkodliwych przekonań i praktyk dotychczas brakowało rzetelnej wiedzy historycznej na temat życia osób nieheteroseksualnych i transpłciowych. Dlatego za niezwykle ważne uważam badania archiwalne i etnograficzne przeprowadzone w latach 2016-2019 w ramach projektu CRUSEV („Cuising the Seventies: Unearthing Pre-HIV/AIDS Queer Sexual Cultures”), pod auspicjami Humanities in the European Research Area, których efekty przedstawione zostały w tomie *Odmieńczość. Obywatelstwo seksualne i archiwum*. Z badań tych jasno wynika, że w Bułgarii, Czechosłowacji, Polsce, Niemieckiej Republice Demokratycznej i na Węgrzech, czyli w krajach których obywatele praktycznie nie mogli wyjeżdżać poza granice bloku sowieckiego i byli na wszelkie sposoby izolowani od zachodnich wpływów kulturowych – dorastały osoby nieheteronormatywne i niebinarne, lepiej lub gorzej stawiające opór przymusowi odtwarzania modelu heteroseksualnej rodziny. Niekiedy nawet tworzyły rozległe sieci znajomości, pozwalające na realizację swoich potrzeb erotycznych, emocjonalnych i estetycznych. Osoby te spotykały się w szaletach i prywatnych mieszkaniach, wydawały niskonakładowe pisemka, tworzyły subwersywne obrazy i happeningi, składały kwiaty w obozach zagłady, by upamiętnić śmierć osób więzionych tam za odmieńczość, pisały prace naukowe by

wydobyć obecność tabuizowanej seksualności w literaturze i sztuce. O istnieniu konkretnych osób i społeczności odmieńców dowiadujemy się między innymi z ich pierwszoosobowych relacji, jak również z dokumentów przechowywanych w archiwach instytucji i służb usiłujących utrudniać im spotkanie się, uprawianie seksu, tworzenie związków i stowarzyszanie się. Materiały te zostały zebrane i w twórczy sposób opracowane przez badaczki i badaczy CRUSEV.

Książka *Odmieńczość* wpisuje się w coraz szerszy nurt badań nad problemem społecznego i kulturowego wykluczenia odmieńców seksualnych w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej, połączonych z działaniami na rzecz odzyskiwania historii życia codziennego i twórczości wykluczonych, których pokłosiem były między innymi monografie naukowe *De-Centring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspective* (red. Robert Kulpa i Joanna Mizieleńska, Routledge 2011) i *Rodziny z wyboru w Polsce. Życie rodzinne osób nieheteroseksualnych* (Joanna Mizieleńska, Marta Abramowicz i Agata Stasińska, IPPAN 2014), *Niewidoczne (dla) społeczności. Sytuacja lesbijek i kobiet biseksualnych mieszkających na terenach wiejskich i w małych miastach w Polsce: raport z badań* (red. Justyna Struzik, Przestrzeń Kobiet 2012), *W poszukiwaniu miejsca. Chrześcijaństwo LGBT w Polsce* (Dorota Hall, IFiS PAN 2016), *Coming Out of Communism: The Emergence of LGBT Activism in Eastern Europe* (Connor O'Dwyer, New York University Press 2018), *Go East! LGBTQ+ Literature in Eastern Europe* (red. Andrej Zavrl o Alojzija Zupan Sosič, Ljubljana University Press 2020), *Queers in State Socialism: Cruising 1970s Poland* (red. Tomasz Basiuk i Jędrzej Burszta, Routledge 2021), *Oni. Homoseksualisci w czasie II wojny światowej* (Joanna Ostrowska, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2022) a także kilka numerów tematycznych czasopisma naukowego *InterAlia*. Ważnymi kontekstami tych publikacji były między innymi wystawa *Ars Homo Erotica* w Muzeum Narodowym w Warszawie (kurator Paweł Leszkowicz 2010), wystawa prac Karola Radziszewskiego *Mon chéri Soviétique* (BWA Wrocław 2021), czy antologia *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer* (red. Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak i Błażej Warkocki, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2021), poprzedzona obszernym naukowym wstępem na temat mniej lub bardziej tłumionych przejawów odmienności płciowej i seksualnej w literaturze polskiej od XVIII do XXI w. Równoległe powstało wiele prac publicystycznych na pokrewne tematy, autorstwa między innymi Zbyszka Sypniewskiego, Błażeja Warkockiego, Anny Laszuk, Krzysztofa Tomasika, Bartosza Żurawieckiego, Marzeny Lizurej i Moniki Baer. Autorzy i redaktorzy wymienionych prac, które powstawały w ostatnich dwóch dekadach w ramach nauk społecznych, humanistycznych i plastycznych nie pracowali w próżni. Inspirowały ich teorie queer i podobne projekty powstające głównie w krajach anglojęzycznych, ale również rodzime opracowanie Marii Janion i Zbigniewa Majchrowskiego, *Odmieńcy* (tom 2 serii *Transgresje*, Wydawnictwo Morskie Gdańsk 1982).

Celem tomu *Odmieńczość* jest przybliżenie polskim czytelnikom i czytelniczkom praktyk życia codziennego osób nieheteronormatywnych żyjących w krajach demokracji ludowej w latach 70. i 80. XX w. Skupienie się na dwóch dekadach i połączenie wiedzy z badań archiwalnych i wywiadów pozwoliło na znacznie głębsze i bardziej wieloaspektowe podejście do tematu nienormatywnej seksualności w Europie wschodniej niż we wcześniejszych publikacjach. Jednocześnie dzięki wielonarodowemu charakterowi zespołu CRUSEV, omawiany projekt posiada szerszy zakres geograficzny i tematyczny niż dotychczasowe: poza wieloma teks-tami o Polsce, uwzględnia życie i aktywizm lesbijek w NDR pod egidą Kościoła Luteran-skiego, bułgarsko-polskie relacje homospołeczne i homoerotyczne w ramach oficjalnie rozwijanej międzynarodowej przyjaźni działaczy związków literatów, seksuologiczne i prawne dyskursy homoseksualności w Czechach, czy też analizę węgierskiej i polskiej debaty na temat pionierskich przedstawień miłości lesbijskiej w węgierskim kinie. We wcześniejszych publikacjach zdecydowanie przeważały teksty o doświadczeniach nieheteronormatywnych mężczyzn; w tomie *Odmieńczość* znajdziemy więcej tekstów reprezentujących życie kobiet i przedstawiających doświadczenia bardziej różnorodne niż można by się spodziewać.

Szczególnie cennym elementem tomu *Odmieńczość* jest Wstęp. Tomasz Basiuk, Jędrzej Burszta i Agnieszka Kościańska proponują w nim, po pierwsze, zwięzłe wprowadzenie do historii amerykańskich i polskich ruchów społeczno-politycznych osób nieheteronormatywnych, od asymilacyjnych ruchów tożsamościowych, stosujących „strategię jednej sprawy”, po antyasymilacyjne ruchy queerowe, budujące szerokie koalicje na rzecz praw chorych na HIV/AIDS, osób trans i innych osób wykluczanych ze względu na płeć, rasę, czy niepełnosprawność. Równoległe autorzy wstępu wprowadzają genealogię pojęć „queerowy”, „homoseksualny”, „gejowski” i „lesbijski”, zmieniające znaczenia w zależności od momentu historycznego i charakteru danego ruchu. Następnie omawiają skomplikowaną historię przeszczepiania na polski grunt tych politycznie naładowanych pojęć wraz z modelami ruchów społecznych. Ciekawym zabiegiem jest wprowadzenie do wstępu teoretycznego postaci Boba Mellorsa, stwarzającej pretekst do zrekonstruowania wydarzeń historycznych w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii o Polsce, których Mellors był uczestnikiem. Występuje on tu między innymi jako adresat listu od amerykańskiego działacza, który we wczesnych latach 70. namawiał go do zastąpienia rzeczownika i przymiotnika „queer” bardziej postępowym słowem „gay”, które po dwóch dekadach ruchów tożsamościowych pod szyldem LGBT zostało częściowo wyparte przez słowo „queer”, odzyskane i przewartościowane pod wpływem nowych, bardziej anarchistycznych ruchów i nowego rozumienia płci i seksualności.

Po drugie, we Wstępie znajdziemy doskonałe omówienie pojęcia „obywatelstwo seksualne”, wprowadzone do obiegu w 1993 r. przez Davida Evansa do naświetlenia

politycznego wymiaru seksualności, która jest pozornie sprawą prywatną, a wręcz intymną. Od 30 lat pojęcie to pomaga badaczom kultury naświetlać fakt, iż nie istnieje jeden (zachodni) model dochodzenia do wolności seksualnej. W regionach pozornie „zacofanych” jak Wschodnia Europa, stosunki homoseksualne zostały zdepenalizowane już w 1932 r., co, jak zwracają uwagę autorzy, skutkowało stosunkową niewidzialnością osób nieheteronormatywnych w dyskursie publicznym, a zatem i brakiem impulsu do samoorganizacji, która w USA była koniecznością w obliczu homofobicznego prawa zniesionego w wielu stanach dopiero pół wieku później.

Po trzecie, autorzy wstępu wprowadzają niezwykle szeroką definicję „archiwum” Michela Foucault, jako „systemów” sprawiających, że część doświadczeń i otaczających nas rzeczy wyłania się z chaosu i tworzy konstelacje godne zapamiętania, podczas gdy reszta odchodzi w niepamięć. Przewartościowywanie tego, co godne i niegodne archiwizacji jest właśnie celem badań przedstawionych w tomie *Odmieńczość*. Dołączona do wstępu bibliografia, licząca ponad sto pozycji, świadczy o wyjątkowej erudycji autorów świadomie przekazujących czytelnikom aktualną, głęboko przemyślaną i skompresowaną wiedzę na temat kulturowego i politycznego uwikłania płci i seksualności.

Choć jest to tom obszerny, nie tylko nie wyczerpuje tematu, ale wręcz, jak piszą autorzy wstępu, stanowi on „niezbity dowód na potrzebę rozwijania projektów naukowych koncentrujących się właśnie na wielowymiarowych badaniach archiwów kłirowych”. Wyczerpujące opisanie życia odmieńców w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 70. i 80. XX w. jest szczególnie trudne ze względu na presję społeczną na ukrywanie homoseksualności i odgrywanie normatywnych ról płciowych, niezależnie od sytuacji prawnej osób homoseksualnych, która przeważnie była lepsza w krajach socjalistycznych niż na Zachodzie i działania autorytarnej władzy tępiącej odstępstwa od normy (nie tylko seksualnej). Jednak by tępić odstępstwa od normy władza musiała generować dokumentację, do której dotarli członkowie i członkinie zespołu CRUSEV. Udało im się też dotrzeć do kilkudziesięciu nieheteroseksualnych świadków tamtej epoki i przeprowadzić z nimi wywiady. Dzięki temu tom *Odmieńczość* szczegółowo przedstawia z jednej strony działania opresyjnych instytucji, takich jak medycyna (psychiatria, seksuologia), psychologia, szkolnictwo, służba bezpieczeństwa czy milicja, a z drugiej przeróżne strategie oporu, świadczące o determinacji pojedynczych osób i grup, by myśleć i czuć inaczej, by czerpać radość z życia realizując swoje potrzeby emocjonalne, erotyczne i estetyczne. Autorki i autorzy artykułów posiłkują się współczesnymi teoriami seksualności, w tym pojęciem obywatelstwa seksualnego, wypracowanymi w krajach anglojęzycznych, lecz umiejętnie pokazują, że odmieńcza świadomość

kształtowała się w Europie Środkowo-Wschodniej niezależnie od queerowych ruchów w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej, a wiedza, osoby i artefakty przenikały przez „żelazną kurtynę” w obu kierunkach.

Całość tomu dopełnia seria sześciu świetnie przeprowadzonych, poruszających wywiadów z nieheteronormatywnymi osobami, których młodość przypadła na lata 70. i 80. XX w. Wywiady te są niezmiernie cenne, ponieważ ukazują życie mężczyzn, kobiet i osób transpłciowych, zarówno tych, którym udało się stworzyć rozległe sieci towarzyskie, jak i tych, które cierpiały z powodu poczucia osamotnienia, braku nieheteronormatywnych wzorców oraz konieczności nieustannej samokontroli i maskowania się. Niektóre z nich dopiero w zaawansowanym wieku zbudowały pozytywną tożsamość seksualną dzięki organizacjom LGBT zakładanym w okresie transformacji, czy też autoekspresji w ramach ćwiczeń teatralnych.

Zarówno redaktorzy i redaktorka tomu *Odmieńczość*, jak i autorki/autorzy artykułów i wywiadów są doświadczonymi badaczami, doskonale przygotowanymi teoretycznie i metodologicznie. Ich teksty w sposób modelowy wzajemnie się uzupełniają i odwołują do siebie nawzajem, dzięki czemu tom ma charakter niezwykle spójny. Przykładowo, w Części I. „Archiwum nauki. Obywatelstwo seksualne a przemiany wiedzy eksperckiej”, Kateřina Lišková, Agnieszka Kościańska i Karolina Morawska przyglądają się instytucjom władzy w PRL i Czechosłowacji, które formatowały wzorowych socjalistycznych obywateli i zachęcały ich do rozrodczości poprzez wzmacnianie rodzinności i monogamii, jednocześnie inwigilując i zastraszając osoby wymykające się tej formie „sprywatyzowanego obywatelstwa”. Wszystkie trzy teksty uwypuklają lokalną specyfikę działania opresyjnych instytucji, jednak można się domyślić, że podobne instytucje funkcjonowały w innych krajach socjalistycznych. Autorki zręcznie posługują się materiałami archiwalnymi, podchodząc z odpowiednim dystansem do raportów, skryptów szkoleniowych i kartotek bezpieki. Choć dostępne materiały archiwalne w większości dotyczą homoseksualnych mężczyzn, autorki przytaczają też nieliczne wzmianki o mniej widocznych lesbijkach.

Nie mniej ciekawa jest Część II, „Archiwum Sztuki. Nienormatywność w ukryciu”. Artykuł Karola Radziszewskiego i Wojciecha Szymańskiego przybliży postaci czterech polskich artystów reprezentujących cztery świetnie przedstawione strategie twórcze i postawy przyjęte wobec powszechnej homofobii i tabu obejmującego nienormatywną seksualność. Literaturoznawca Błażej Warkocki nawiązuje do kanonu teorii queer, by wprowadzić do niego, obok Eve Kosofsky Sedgwick i Judith Butler, Marię Janion, współredaktorkę serii wydawniczej *Transgresje*. Gatunek filmu biograficznego reprezentuje w tomie Aleksandra Gajowy, która w medytacyjnym eseju „Pałac i szalet” przedstawia queerowy film „Uprooting Ghosts” (2017) Rafała Morusiewicza. Z kolei Monika Talarczyk szczegółowo omawia węgierską i polską recepcję kultowego filmu Károly Makka „Inne spojrzenie” (1982), w którym główne

role zagrały Jadwiga Jankowska Cieślak i Grażyna Szapołowska. Talarczyk przytacza historię powstania powieści Erzsébet Galgóczi, na podstawie której powstał scenariusz filmu, a przy okazji wprowadza inne wschodnioeuropejskie przedstawienia miłości lesbijskiej. W ostatnim eseju w tej części Adriana Kovacheva opisuje w niezwykle ciekawy sposób homospołeczne i homoerotyczne więzi łączące bułgarskich i polskich pisarzy, utrzymywane za pośrednictwem bratnich związków literatów. Doceniam zniuansowane rozważania Kovachevy na temat „braterstwa epistolarnego” które odczytuje przez pryzmat teorii gender jako z jednej strony subwersywne, a z drugiej jako wyraz konformizmu wobec socjalistycznej wizji przyszłości, w której miała nastąpić dewaluacja miłości romantycznej i rodziny, przy jednoczesnym dowartościowaniu alternatywnych więzi społecznych i braterstwa narodów.

Część III, „Historia Mówiona. Seksualni obywatele przeszłości” rozpoczyna się od eseju na temat potrzeby archiwizowania historii queerowych ruchów społecznych, napisany przez jedną z najbardziej znanych postaci z czasów epidemii HIV/AIDS, pisarkę Sarah Schulman. Esaj Tomasza Basiuka stanowi ważny przyczynek do teorii kampu i argument na temat użyteczności pojęcia kamp do odczytywania polskiego queerowego archiwum z czasów PRL. Basiuka szczególnie interesują zmiany w percepcji nienormatywnej seksualności, wywoływane przez protopolityczne mikrodziałania, gesty, słowa czy pojedyncze dzieła sztuki i filmy. Mathias Foit, badacz niemieckiej queerowej historii na ziemiach „odzyskanych” przez Polskę po II Wojnie Światowej, szkicuje topografię „pikiet” – miejsc, w których spotykali się i uprawiali seks przedwojenni queerowi mieszkańcy Breslau, a następnie pokazuje, iż mimo cezury, jaką była ewakuacja Breslau, queerowi Wrocławianie w czasach PRL odnajdywali się na tych samych „pikietach” – w parkach, szaletach, dworcowych zakamarkach i łaźniach. Z kolei Maria Bühner, badaczka z Leipzig, opisuje protopolityczne działania lesbijskich grup w NRD, które budowały swoją tożsamość pod egidą Kościoła Ewangelickiego, między innymi uparcie rok po roku upamiętniając lesbijskie więźniarki obozów koncentracyjnych, na przekór służbom bezpieczeństwa wrogo nastawionym do tych działań. Jędrzej Burszta opisuje prywatno-publiczny świat polskich homoseksualnych mężczyzn w PRL jako „cywilizację mieszkania”. Dokumentuje on barwne życie homoseksualnych mężczyzn celebrytów i ich wzajemne relacje na prywatkach, salonach i balach, dzięki którym tworzyła się queerowa „kontrpubliczność” – wspólnota osób mających świadomość swojego podrzędnego statusu (pojęcie zapożyczone od Michaela Warnera). By nie zafałszować doświadczenia osób nieheteronormatywnych tamtej epoki, Burszta zwraca uwagę, że takie przestrzenie swobody istniały głównie w dużych miastach, a większość odmieńców z małych miast i wsi nie miała do nich dostępu.

Tom kończy Część IV, „Świadectwa. Seksualni obywatele opowiadają historię”. Pierwszy tekst to wspomnienia Krzysztofa Zabłockiego, warszawskiego działacza i

naukowca, spisane w trzeciej osobie liczby pojedynczej, w nielinearnej formie zainspirowanej eksperymentalną autobiografią *I Remember Joe Brainarda*. Wspomnienia przeróżnych epizodów związanych z inicjacją seksualną autora zostały opisane znakomitą prozą, z ogromnym poczuciem humoru. Pozostałe świadectwa mają formę wywiadów wybranych spośród kilkudziesięciu przeprowadzonych w ramach projektu CRUSEV. Wśród świadków PRL jest transpłciowa kobieta, która ma za sobą małżeństwo, ojcostwo, rozwód, poszukiwanie wiedzy na temat uzgadniania płci podczas wyjazdów do Francji i Niemiec i spełnienie w opiekuńczej roli matki; homoseksualny naukowiec, którego odmiencza tożsamość seksualna nałożyła się tożsamość żydowską i migrancką, który doświadczył wielu lat życia w celibacie samotności i odnalazł duchową ojczyznę w starożytnej Grecji; mężczyzna, który w poznańskiej szkole średniej trafił na stosunkowo wyzwolone, artystyczne środowisko, na studiach ożenił się z lesbijką, lecz po roku rozwiódł się i wyemigrował do Kanady; krakowianka, która dopiero w dojrzałym wieku weszła w mało satysfakcjonujący związek z kobietą o 13 lat starszą i trwała w nim przez siedem lat, ponieważ nie widziała „żadnej alternatywy”, za to znakomicie odnalazła się w starszym wieku w środowisku nowopowstałej organizacji Lambda; Niemiec, który studiował polonistykę w Warszawie, napisał doktorat na temat prozy Iwaszkiewicza, zbudował rozległą sieć kontaktów towarzyskich i erotycznych, a Polskę, z jej bardziej liberalnymi tradycjami niż wschodnioniemieckie, paradoksalnie postrzegał jako „Zachód”.

Jestem przekonana, że tom *Odmienczość* ma szansę zostać na długie lata jedną z najważniejszych publikacji na temat nienormatywnej seksualności na polskim rynku wydawniczym. Książka ta ma niezaprzeczalną wartość naukową dla dużej grupy osób zajmującej się studiami gender i queer na polskich uczelniach, gdzie studia te z marginesu przesuwają się do głównego nurtu. Będzie ona również inspiracją dla działaczek i działaczy ruchów społecznych LGBTQ+ i dla queerowej społeczności w Polsce, dotkliwie odczuwającej brak własnej historii w kontekście wykluczenia z historii narodowej.